

سازمان‌یابی فضایی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی در کلان‌شهر تبریز

سعید ملکی* - دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

سعید امان‌پور - دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

شاهرخ زادولی‌خواجه - دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۱۱/۹ تأیید مقاله: ۱۳۹۶/۴/۱۹

چکیده

سازمان‌یابی و ساختار فضایی شهر منبعت از نیروهای طبیعی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی است. از گذشته تا به امروز این نیروها به‌عنوان عاملی مهم در چینش فضایی شهرها نقش ایفا کرده‌اند. به طوری که شکل‌گیری و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی نیز منبعت از نیروهای موجود در چینش فضایی شهرهاست. با توجه به ماهیت موضوع، هدف این تحقیق بررسی سازمان‌یابی فضایی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی در کلان‌شهر تبریز است. روش تحقیق پژوهش حاضر کاربردی - نظری با ماهیت توصیفی - تحلیلی بوده و روش گردآوری اطلاعات اسنادی - میدانی است. جامعه آماری تحقیق کارشناسان، مسائل شهری کلان‌شهر تبریز (۱۴۰۰ نفر) است که به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده ۱۱۰ نفر به‌عنوان حجم نمونه انتخاب شده‌اند. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از ضریب رگرسیون و آزمون فریدمن در نرم‌افزار SPSS و برای تهیه نقشه‌ها از نرم‌افزار GIS استفاده شده است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که سازوکار تبعیض‌آمیز و فقرزا بر پایه توزیع غیرعادلانه منابع، فقدان نهادسازی برای تجهیز و تجمیع منابع اقشار کم‌درآمد و ارزان‌قیمت‌بودن زمین در فضاهایی با شرایط طبیعی نامناسب، به ترتیب با ضریب بتای ۰/۷۶۷، ۰/۷۱۶ و ۰/۶۸۲ بیشترین تأثیر را در سازمان‌یابی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی تبریز، طی ادوار مختلف می‌گذارند. همچنین نتایج نشان می‌دهد که سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز در قبل از دهه ۱۳۴۰، بیشتر بر اثر نیروهای سیاسی - طبیعی، بعد از دهه ۱۳۴۰، بر اثر عوامل کلان (ساختاری) و نیروهای طبیعی، اجتماعی و اقتصادی و بعد از سال ۱۳۶۲، ناشی از عوامل ساختاری و غیرساختاری و نیروهای اجتماعی و اقتصادی و سیاسی بوده است. سازمان‌یابی این سکونتگاه‌ها نیز در کلان‌شهر تبریز نشان می‌دهد که پهنه‌های غیررسمی شمال شهر دارای سابقه طولانی‌تر از سایر پهنه‌هاست. پهنه‌های جنوب‌غربی نیز مربوط به توسعه شهر در دوره‌های اخیر و ادغام روستاهای اطراف در متن کلان‌شهر تبریز بوده و سابقه اندکی دارند.

کلیدواژه‌ها: ساختار فضایی شهر، سازمان‌یابی، سکونتگاه‌های غیررسمی، تبریز.

بیان مسئله

انقلاب صنعتی به همراه تولید انبوه و متمرکز از سویی و گسترش و تسهیل شیوه‌های ارتباطی شهر با هاله پیرامونی خود از سوی دیگر، به تدریج سازمان و ساختار فضایی نوینی از لحاظ کمی (گسترش فضایی شهر) و کیفی (پیدایش شکل معینی از سکونت) به شکل شهرها داد. افزایش جمعیت شهری، گسترش صنایع و به تبع آن تنوع فعالیتی و جمعیتی و در نتیجه تحولات سریع کالبدی شهر، معادلات پیشین حاکم بر سازمان فضایی شهرها را متحول ساخت و شهر در عرصه‌های محیطی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی با مسائل و مشکلاتی جدید و اغلب ناشناخته مواجه شد. یکی از مشکلات مهم گسترش شهرنشینی، شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی در بطن شهرهای معاصر بوده است. توسعه اقتصادی در مراکز شهری باعث مهاجرت گسترده و در نتیجه، گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی و محله‌های فقیرنشین، به‌عنوان مکانی برای مهاجران کم‌درآمد شده است (Njoh, 2015: 105; Todes, 2012: 159). این بخش‌ها به محل اولیه سکونت این مهاجران تبدیل گشته‌اند (Rapoport, 2003: 17). در این بخش‌ها، مهاجران با شیوه‌ای غیررسمی موفق به ساخت جایی برای زندگی و کار و معاشرت شده‌اند. این سکونتگاه‌های غیررسمی نه تنها با توجه به شرایط ناسالم زندگی و ازدحام بیش از حد جمعیت (که منجر به ضعف بهداشت عمومی و افزایش مسائل اجتماعی شده است) مشخص شده‌اند، بلکه همچنین نامنی و آسیب‌پذیر بودن زیستی این محیط‌ها در برابر بلایای طبیعی نیز از ویژگی بارز این سکونتگاه‌هاست (Güzey, 2016: 42). از دیگر ویژگی‌های این سکونتگاه‌ها فقر، کمبود امکانات و زیرساخت‌ها، فقدان دسترسی به منابع آب آشامیدنی سالم، تراکم زیاد، محدودیت دسترسی به خدمات بهداشتی، سوء تغذیه و قرارگیری در معرض بیماری‌های واگیردار است (Semba et al, 2009: 387; Ozener and Fink, 2010: 436). در مجموع، اسکان غیررسمی به‌مثابه یکی از چهره‌های بارز فقر شهری تعریف شده است که درون یا مجاور شهرها (به‌ویژه شهرهای بزرگ)، به شکلی خودرو، فاقد مجوز ساختمان و برنامه رسمی شهرسازی، همراه با تجمعی از اقشار کم‌درآمد و سطح نازل کمیت و کیفیت زندگی شکل می‌گیرد (صرافی، ۱۳۸۷: ۵). امروزه صدها میلیون نفر از مردم جهان، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، در سکونتگاه‌های غیرمجاز و آشفته، در شرایط بد اقتصادی و اجتماعی و زیست‌محیطی زندگی می‌کنند (محمدی و همکاران، ۱۳۸۷: ۸۵). ارزیابی و تحقیقات صورت گرفته توسط محققان مختلف، بیانگر وجود بیش از ۹۲۴ میلیون ساکن این سکونتگاه‌ها (سال ۲۰۰۸) در جهان است (Arimah, 2010: 1). این رقم در ۳۰ سال آینده به بیش از ۲ میلیارد نفر افزایش خواهد یافت (Nijman, 2008: 73).

شکل‌گیری و گسترش و سازمان‌یابی این سکونتگاه‌ها طی چندین مرحله انجام شده است و عوامل مختلفی مانند مهاجرت بر این روند تأثیر گذارند. در این تحقیق به دنبال دستیابی به روند سازمان‌یابی فضایی این سکونتگاه‌ها در کلان‌شهر تبریز و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و گسترش این پدیده هستیم. با بسط نظام سرمایه‌داری و ادغام جامعه ایران در این نظام جهانی، شهرها به نقاط ثقل تولید، توزیع، مصرف و سرمایه تبدیل شدند. درحقیقت، شهرها به‌مثابه گره‌گاه‌های اقتصادی، با رشد فزاینده بخش صنعت و خدمات، زمینه‌های تمرکز جمعیت را هرچه بیشتر به وجود آوردند (ایراندوست و صرافی، ۱۳۸۶: ۹۳-۹۴). فرایند توسعه کشور (ایران) با استراتژی صنعتی کردن در اوایل دهه ۱۳۴۰ شروع شد. بر همین اساس، شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران از اوایل دهه ۱۳۴۰ شروع می‌شود (Zebardast,

439: 2006). به طوری که آمارها حکایت از آن دارند که بین ۳۰ تا ۳۰ درصد جمعیت کلان‌شهرها و حتی بسیاری از شهرهای متوسط در زیستگاه‌های نابسامان و در حاشیه شهرها اسکان گرفته‌اند و این مناطق جایگاه فقیرترین گروه‌های جمعیت شهری هستند (وحدتی اصل، ۱۳۸۱: ۲). در کلان‌شهر تبریز نیز اسکان غیررسمی یکی از مشکلات و معضلات شهری به‌شمار می‌رود که از سال ۱۳۴۰ به بعد، همچون لکه سیاهی در کالبد شهر تبریز نمایان شد. این شیوه سکونت، در شهر تبریز با سرعت فزاینده‌ای افزایش می‌یابد. از مهم‌ترین این بافت‌ها می‌توان به بخش‌هایی از شمال شهر (بهشتی، سیلاب و ایده لو)، بخش شمال غرب شهر (پارک بزرگ تبریز)، بخش جنوب شهر (انتهای خیابان مارالان و طالقانی) و بخش جنوب‌غربی شهر (محلّه آخماقیه) اشاره کرد که با مکانیسم خاص خود، به‌سرعت در حال گسترش‌اند. مساحت این نوع از سکونتگاه‌ها در تبریز ۴۰۰ هکتار با جمعیتی متجاوز از ۴۵۰ هزار نفر است. با توجه به اهمیت موضوع، در این تحقیق پاسخ به پرسش زیر اساس کار است:

- روند سازمان‌یابی فضایی سکونتگاه‌های غیررسمی در کلان‌شهر تبریز به چه صورتی است و شکل‌گیری و گسترش این پدیده از چه عواملی تأثیر می‌پذیرد؟

درخصوص این موضوع مطالعات متعددی صورت گرفته است. زنگی‌آبادی و مبارکی (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای به بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی شهری تبریز با استفاده از پرسشگری از افراد ساکن در این سکونتگاه‌ها پرداخته‌اند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که بیکاری، درآمد کم، پایین بودن اجاره‌بهای مسکن و مهاجرت گسترده از محیط شهری کوچک و روستاهای استان از دلایل مهم حاشیه‌نشینی در تبریز است. قنبری و همکاران (۱۳۹۳) علل شکل‌گیری اسکان غیررسمی را در محلّه شادقلی خان شهر قم ارزیابی کردند. نتایج این تحقیق که به‌صورت پیمایشی انجام شد، نشان می‌دهد عوامل مکانی قبل از مهاجرت به‌عنوان عامل اصلی شکل‌گیری اسکان غیررسمی در این محله است. معبودی و حکیمی (۱۳۹۵) در پژوهشی به بررسی رشد فضایی سکونتگاه‌های غیررسمی و پیش‌بینی روند آن در شهر خوی با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای پرداخته‌اند. نتایج این تحقیق حاکی از آن است که مساحت این سکونتگاه‌ها از ۳۱/۸۴ هکتار در سال ۱۳۵۵ به ۹۱۳/۵۰ هکتار در سال ۱۳۹۰ رسیده است و در سال ۱۴۰۵ به ۱۰۳۶/۳۵ هکتار خواهد رسید. میروایس فضل^۱ (۲۰۱۶)، در پژوهشی علل رشد اسکان غیررسمی در کابل افغانستان را بررسی کرد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد ۸۰ درصد از جمعیت شهر کابل در سکونتگاه‌های غیررسمی ساکن هستند. همچنین ناامنی و تغییرات سیاسی به‌عنوان عامل اصلی و تمایل به یک زندگی بهتر، کار و آموزش از عوامل رشد اسکان غیررسمی کابل محسوب می‌شوند. ژانگ^۲ (۲۰۱۱) در پژوهشی به بررسی علل پیدایش سکونتگاه‌های غیررسمی در چین پست - سوسیالیسم پرداخته است. این تحقیق علل پیدایش سکونتگاه‌های غیررسمی را ناشی از تغییر و تحول نظام سوسیالیسم به‌عنوان نتیجه‌ای اجتناب‌ناپذیر از افزایش نابرابری اجتماعی، شهرنشینی، فقر و فضاها با خیل روستائیان مهاجر به شهرها می‌داند.

در این تحقیق علاوه بر استفاده از تجربه تحقیقات انجام‌شده درباره شکل‌گیری و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی

1. Mirwais Fazli

2. Zhang

به صورت سیستماتیک و جغرافیایی، سازمان‌یابی این سکونتگاه‌های طی دوره‌های مختلف زمانی بررسی شده است. همچنین این تحقیق با استفاده از عوامل ساختاری (کلان) و غیرساختاری و نیروهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مؤثر بر سازمان‌یابی فضاهای شهری نگارش شده است.

مبانی نظری

در بررسی اسکان غیررسمی باید به تاریخ ایجاد آن در جوامع توسعه‌یافته کنونی توجه کرد؛ زیرا شهرهای مدرن سبب گسترش رشد اسکان غیررسمی در اروپا و ایالات متحده آمریکا شده‌اند. در قرن هجدهم و نوزدهم فعالیت‌های اقتصادی باعث تراکم شدید سرمایه‌ها و تراکم جمعیت در شهرها شد، نظام کارخانه‌ای ایجاد شد و تمرکز تولید در کارخانه‌های تولیدی و در مجاورت مراکز نیرو که بیشتر زغال‌سنگ بود، به وجود آمد. خانه‌های فقرا نیز در مجاورت کارخانه‌ها و واحدها و ایستگاه‌های راه‌آهن شکل گرفت (شکویی، ۱۳۹۲: ۱۶۹).

یکی از عوامل ریشه‌ای ایجاد اسکان غیررسمی، مهاجرت است. گرچه مهاجرت‌ها در طول تاریخ دارای تأثیرات مثبتی نیز بوده‌اند، در دنیای پیچیده امروز تأثیرات مهاجرت، دست کم در بعد ملی، باید با اهداف توسعه ملی و منطقه‌ای در سرزمین‌های مبدأ و مقصد هماهنگ باشد که درباره اسکان غیررسمی این هماهنگی وجود نداشت و گستردگی آن بیشتر در بعد کلان قابل ارزیابی است (صابری، ۱۳۸۹: ۱۷). از نمونه‌های دیگر شکل‌گیری اسکان غیررسمی، ضعف سیاست‌های موجود در کاهش نابرابری‌های فضایی، وجود سازوکارهای تبعیض‌آمیز، عوامل اقتصادی و... است. شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی، در کشورهای مختلف، تابع شرایط خاص آن کشورهاست. شرایط اقتصادی، اجتماعی حتی سیاسی کشورها در چگونگی شکل‌گیری این سکونتگاه‌ها نقش ایفا می‌کند. سکونتگاه‌های غیررسمی بر اساس الگوی خطی رشد نمی‌کنند، یعنی فعالیت‌های ساخت خانه به‌طور سیستماتیک روی نمی‌دهد، بلکه در زمان معینی به‌طور انفجاری رشد می‌یابد. این مسئله موجب سه مرحله رشد سکونتگاه غیررسمی می‌شود:

۱. مرحله جنینی یا آغازین: جویندگان مسکن، زمین کشاورزی پیرامون را به واحد مسکونی تبدیل می‌کنند.
۲. مرحله انفجاری: بازارهای زمین در ابتدا رونق می‌گیرد؛ چون زمین برای خانوارهای مرفه و متوسط جذابیت پیدا می‌کند. در این مرحله تراکم‌های مسکونی از مرحله جنینی بیشتر است.
۳. مرحله اشباع: مرحله توسعه سکونتگاه‌هاست. جایی که فضای خالی کم‌وبیش برای توسعه مسکن کاهش می‌یابد و واحدهای اضافی اصولاً مسیر گسترش خود را به صورت تصرف و تجاوز به فضاهای عمومی و نیمه‌عمومی ادامه می‌دهند (Fekade, 2000: 130-140).

شکل‌گیری محدوده‌های اسکان غیررسمی و ناهنجار به‌عنوان یکی از پیامدهای گسیختگی فضایی - عملکردی در کشور ایران را می‌توان برآیندی از مجموعه عوامل زیر دانست:

- ✓ میزان زیاد رشد جمعیت می‌تواند یکی از عوامل گسترش بخش غیررسمی باشد؛ زیرا میزان زیاد رشد جمعیت به این معناست که بسیاری از خانواده‌ها از برنامه تنظیم خانواده تبعیت نمی‌کنند و خواه ناخواه تأثیرات این نبود برنامه‌ریزی به جامعه نیز منتقل می‌شود. البته نباید به نقش دولت در سیاست کنترل موالید بی‌توجه بود (ابراهیمی، ۱۳۸۰: ۱۵۵).

- ✓ نظام اقتصاد شهری و منطقه‌ای دوگانه و اتکای آن بر اقتصاد غیررسمی گسیخته و ضرورت حیات غیررسمی که بروز کالبدی آن به شکل محدوده‌های متمرکز روی اسکان غیررسمی ظاهر می‌شود.
  - ✓ قطعه‌بندی‌های بزرگ زمین که موجب افزایش قیمت زمین می‌شود، به طوری که اقشار کم‌درآمد استطاعت خرید آن را ندارند. تلاش مافیای زمین‌خواران و رانت‌خواران مسکن و آپارتمان‌ها برای افزایش قیمت خانه و اجاره‌بها در کلان‌شهرها و به‌دنبال آن مشکلات اقتصادی و معیشتی.
  - ✓ نبود سهولت در ضوابط پرداخت وام و اعتبار مسکن و کم‌بودن مبلغ وام پرداختی با توجه به قیمت‌های آپارتمان و همچنین نااطمینانی خانوارهای کم‌درآمد از قدرت بازپرداخت با توجه به قیمت‌های آپارتمان و نداشتن اطمینان خانوارهای کم‌درآمد از قدرت بازپرداخت اقساط بلندمدت پس از اخذ وام.
  - ✓ فقدان منطقه‌بندی و کاربری مناسب زمین در کلان‌شهرها. اگر شهرها به‌صورت مناسب منطقه‌بندی شوند و بی‌دلیل و بدون برنامه توسعه نیابند، زمینه برای ساخت‌وسازهای غیرمجاز و غیرضروری فراهم نمی‌شود و محلات زاغه‌نشین به وجود نخواهد آمد.
  - ✓ افزایش فقر درون‌شهری، از دیگر عوامل مؤثر در شکل‌گیری این پدیده است. هزینه‌های سنگین در کلان‌شهرها و نبود استطاعت مالی به دلیل نبود شغل مناسب یا بیکاربودن، سبب به حاشیه رانده شدن برخی از اقشار جامعه می‌شود (شیخی، ۱۳۸۲: ۲۰۱).
- درباره شکل‌گیری و گسترش این سکونتگاه‌ها نظریات مختلفی ارائه گردیده است که در جدول زیر برخی از این دیدگاه‌های مهم بیان شده است.

جدول ۱. نظریات درباره شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی

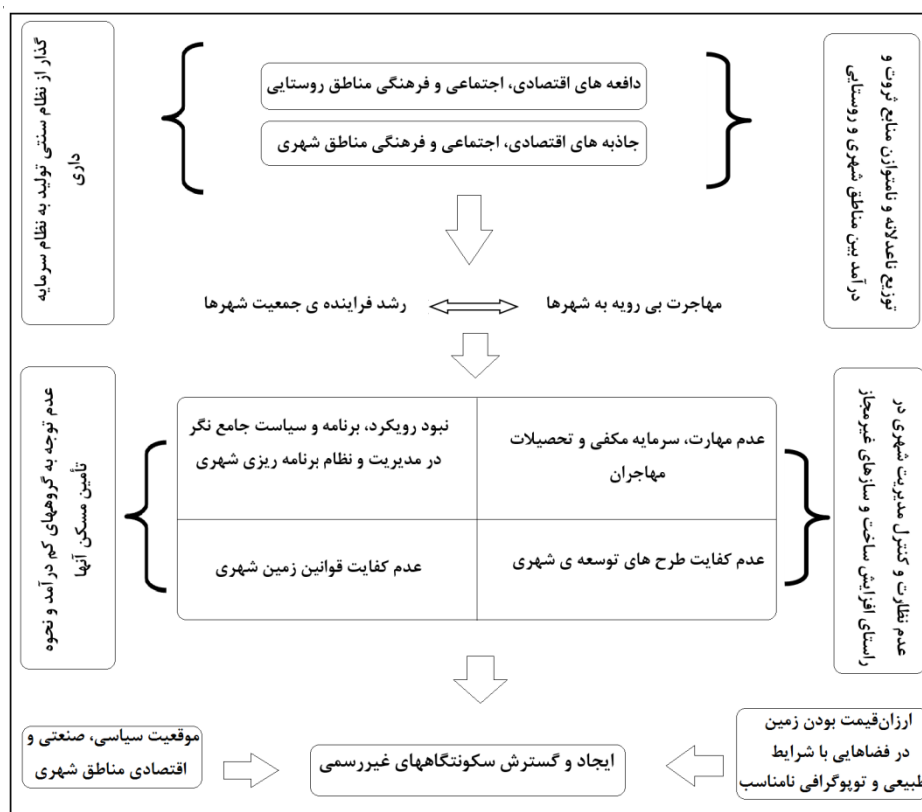
دیدگاه	تفاسیر
دیدگاه اکولوژی و بوم‌شناسی شهری	در دیدگاه اکولوژی، شکل‌گیری نواحی فقیرنشین، به پستی ژن ساکنان آن نواحی نسبت داده می‌شود. نظریه‌پردازان این گروه معتقدند که حتی اگر گروه‌های مهاجر قومی و نژادی دیگری نیز در این محله‌ها ساکن شوند، باز این نواحی فقیر باقی خواهد ماند؛ بنابراین، مشکل این محله‌های فقیرنشین به نواحی خاص آن‌ها برمی‌گردد، نه به افرادی که در این نواحی ساکن‌اند.
دیدگاه نابرابری (زاهد زاهدانی)	بر اساس این دیدگاه، حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی که نوعی شیوه سکونت و نحوه توزیع جمعیت در سکونتگاه‌هاست، تابعی است که به علت نابرابری در توزیع امکانات به وجود آمده است و توزیع امکانات تابعی از تکنولوژی است.
دیدگاه لیبرالی	در دیدگاه لیبرالی پیدایش سکونتگاه‌های غیررسمی فرایندی طبیعی تلقی می‌شود و برای تحلیل آن از قوانین بازار استفاده شده، مسئله پیش‌افتادن تقاضا از عرضه مطرح می‌شود. در نتیجه به عمق مسئله یعنی شکاف طبقاتی و فقر به‌عنوان نتیجه قهری سرمایه‌داری و به‌ویژه در عصر انحصاری شدن جهانی‌سازی توجه می‌شود.

ادامه جدول ۱. نظریات درباره شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی

دیدگاه	تفاسیر
مکتب وابستگی و ساختارگرایان (غیرلیبرال‌ها) دیدگاه رادیکالی، اقتصاد سیاسی فضا دیدگاه‌های جامعه‌گرایان جدید	الگوی توسعه وابسته و برون‌زا و جریان صنعتی‌شدن وابسته، شهرنشینی شتابان و ناهمگون را به دنبال دارد که به موازات رشد نامتعادل، نابرابری درآمدها افزایش می‌یابد و تعادل ساختاری جامعه به سرعت کاهش می‌یابد. در این دیدگاه، اسکان غیررسمی شهری، در واقع فرایند انتقال فقر و محرومیت روستا به شهرهاست. این دیدگاه در مقابل دیدگاه لیبرالی مطرح می‌شود و شکل‌گیری اسکان غیررسمی را در جهان سوم «معلول مناسبات و روابط بین‌المللی و قدرت‌های مسلط جهانی از سویی و ویژگی‌های ملی از دیگر سو» می‌داند. از دیدگاه اندیشمندان مکتب جامعه‌گرا، اسکان غیررسمی و پیدایش گروه‌های فقیر در جوامع شهری کشورهای در حال توسعه، ناشی از عملکرد روند طبیعی تضاد میان کار و سرمایه است. نتیجه قهری عملکرد قوانین حاکم بر نظام اقتصادی سرمایه‌داری، تمرکز و انباشت سرمایه، رشد نامتعادل اقتصادی و بروز تضادهای اجتماعی (تضاد بین دهقانان زمین‌دار و بی‌زمین، تضاد بین زندگی شهری و روستایی، تضاد طبقاتی و...) است.

منبع: زبیری و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۰۸؛ زاهدانی، ۱۳۸۰: ۲۳؛ پیران، ۱۳۸۲: ۱۶؛ قرخلو و همکاران، ۱۳۸۸: ۳؛ احمدی‌پور، ۱۳۷۴: ۳۴؛ نیکنام و موسوی، ۱۳۸۵: ۳۰-۲۹.

بر اساس دیدگاه‌های شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی و همچنین مطالعات انجام‌شده در این باره می‌توان شکل‌گیری و گسترش و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی در قالب عوامل مختلف را به صورت نمودار زیر ارائه داد.

شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش (گسترش و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی)

روش پژوهش

در پژوهش حاضر، روش تحقیق از نظر نوع نظری - کاربردی با ماهیت توصیفی - تحلیلی است که به منظور جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات از روش اسنادی - میدانی (پیمایشی) استفاده شده است. بدین منظور ابتدا به صورت اسنادی و مراجعه به آمارهای مربوطه میزان گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز بررسی شده است. همچنین به منظور سنجش عوامل مؤثر در گسترش و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی مورد مطالعه، از مدیران و مسئولان و کارشناسان مسائل شهری پرسشگری به عمل آمده است. بدین منظور ۱۱۰ نفر با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده به عنوان حجم نمونه انتخاب شده‌اند. گفتنی است که جامعه آماری تحقیق حدود ۱۴۰۰ نفر بوده است. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز از روش ضریب رگرسیون و آزمون‌های میانگین عددی و میانگین رتبه‌ای فریدمن در محیط نرم‌افزار SPSS و برای تهیه نقشه‌ها از نرم‌افزار GIS استفاده شده است. همچنین در این تحقیق به منظور سنجش اعتبار درونی نیز ابتدا از روش اعتبار محتوا برای افزایش اعتبار پرسش‌نامه استفاده شده است. در این راستا با استفاده از مقیاس‌های آزمون شده در پژوهش‌های مربوط به اسکان‌های غیررسمی و نظرخواهی از استادان و کارشناسان متخصص در این زمینه، گام اول برداشته شد. سپس پرسش‌نامه تدوین شده طی دو مرحله مقدماتی و نهایی تکمیل شده و با بررسی پاسخ‌های به دست آمده از ۳۰ پرسش‌نامه مقدماتی و انجام محاسبات آماری لازم، پرسش‌نامه نهایی تدوین شد. در این تحقیق همچنین برای تحلیل و بررسی میزان صحت پرسش‌های پرسش‌نامه و سنجش سطح مناسبت ابزار تحلیل، با استفاده از روش تحلیل قابلیت اطمینان^۱ ضرایب آلفای تمامی پرسش‌ها محاسبه شده است. بر اساس محاسبات صورت گرفته ضرایب آلفای^۲ تمامی پرسش‌های پرسش‌نامه بزرگ‌تر از ۰/۶ و همچنین ضریب کل آلفا ۰/۷۵۲ است. به منظور سنجش عوامل مؤثر در شکل‌گیری و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی، از انواع مؤلفه‌های کلان (ساختاری) مانند ضعف ساختاری شهرنشینی در مواجهه با نظام برون‌زا و سازوکار تبعیض‌آمیز و فقرزا بر پایه توزیع غیرعادلانه منابع قدرت و ثروت و درآمد و مؤلفه‌های خرد (غیرساختاری) مانند نداشتن مهارت، درآمد و تحصیلات کافی مهاجران و ارزان‌قیمت بودن زمین در فضاهایی با شرایط توپوگرافی و طبیعی نامناسب بر مبنای شکل شماره ۱ استفاده شده است.

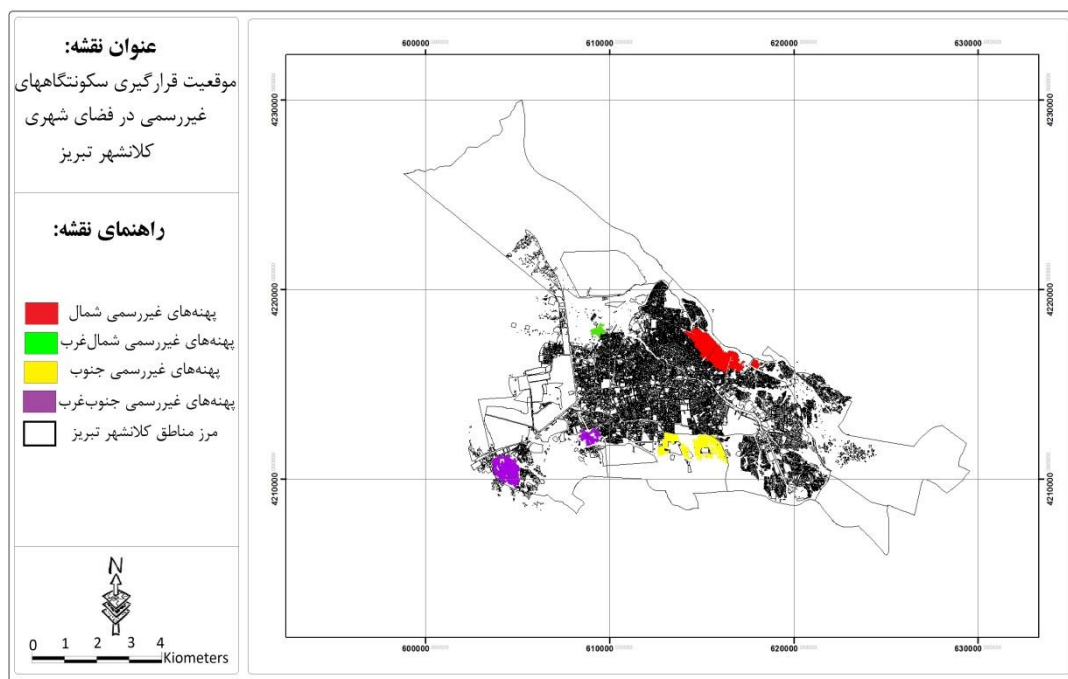
محدوده مورد مطالعه

تبریز، مرکز استان آذربایجان شرقی، یکی از شهرهای بزرگ ایران است. این شهر بزرگ‌ترین شهر منطقه شمال غرب کشور بوده و قطب اداری، ارتباطی، بازرگانی، سیاسی، صنعتی، فرهنگی و... این منطقه شناخته می‌شود. تبریز، در منطقه‌ای به وسعت ۱۵۰ کیلومتر مربع گسترده شده است. این شهر از شمال به کوه عینالی، از غرب به جلگه تبریز و از جنوب به دامنه‌های کوه سه‌هند محدود شده است. جمعیت این شهر بر اساس سرشماری مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۵، ۱۷۷۳۰۳۳ نفر بود که از این تعداد حدود یک‌سوم یعنی ۴۵۰ هزار نفر در اسکان‌های غیررسمی ساکن بوده‌اند. اسکان‌های

1. Reputation of places

2. Deep Interview

غیررسمی کلان‌شهر تبریز به‌طور عمده در چهار پهنه شمال (محلات یوسف‌آباد، سیلاب، سیلاب قوشخانه، احمدآباد، ایده لو، اسماعیل بقال، لوتی ابراهیم، منبع بزرگ، منبع کوچک، چهل متری، قربانی)، جنوب (محلات آخر مارالان و آخر طالقانی)، شمال غرب (پارک بزرگ تبریز) و جنوب غرب (محلات لاله و آخماقیه) گسترش یافته‌اند.

شکل ۲. نقشه موقعیت سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز

یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل

تغییرات جمعیتی و توسعه فیزیکی و گسترش کلان‌شهر تبریز

تبریز به‌عنوان بزرگ‌ترین نقطه شهری در شمال غرب ایران و یکی از شهرهای پرجمعیت آن به‌شمار می‌رود و در سال‌های گذشته همواره با افزایش جمعیت و توسعه فیزیکی و کالبدی مواجه بوده است. این شهر امروزه نیز بعد از تهران، مشهد، اصفهان و کرج به‌لحاظ تعداد جمعیت شهرنشین کشور در رده پنجم کشوری قرار دارد. سیر رشد جمعیت شهر، ناشی از جریانات سیاسی و اقتصادی کشور از جمله اصلاحات ارضی، افزایش قیمت نفت و ایجاد صنایع مونتاز و... در قبل و بعد از انقلاب نیز تابع تحولات اجتماعی و سیاسی همچنین جنگ تحمیلی و چندین عامل دیگر بوده است. سیاست‌های دولت در دوره (۸۵-۱۳۷۵) مبنی بر کنترل جمعیت و افزایش میزان آگاهی مردم و... باعث کاهش چشمگیر نرخ رشد جمعیت شده است. تبدیل تعداد درخور توجهی از نقاط روستایی به شهر و اعمال سیاست‌های بازدارنده مهاجرت روستا-شهری موجب شده است نرخ رشد شهری این دوره کاهش چشمگیری به خود بگیرد.

بررسی روند توسعه فیزیکی شهر تبریز نیز نشان می‌دهد که این شهر از اواسط دهه ۱۳۳۰ به بعد، به‌خصوص از دهه ۱۳۴۰، به‌دنبال رشد جمعیت و توسعه فعالیت‌های اقتصادی، توسعه فیزیکی سریع و روزافزونی داشته است. به طوری که

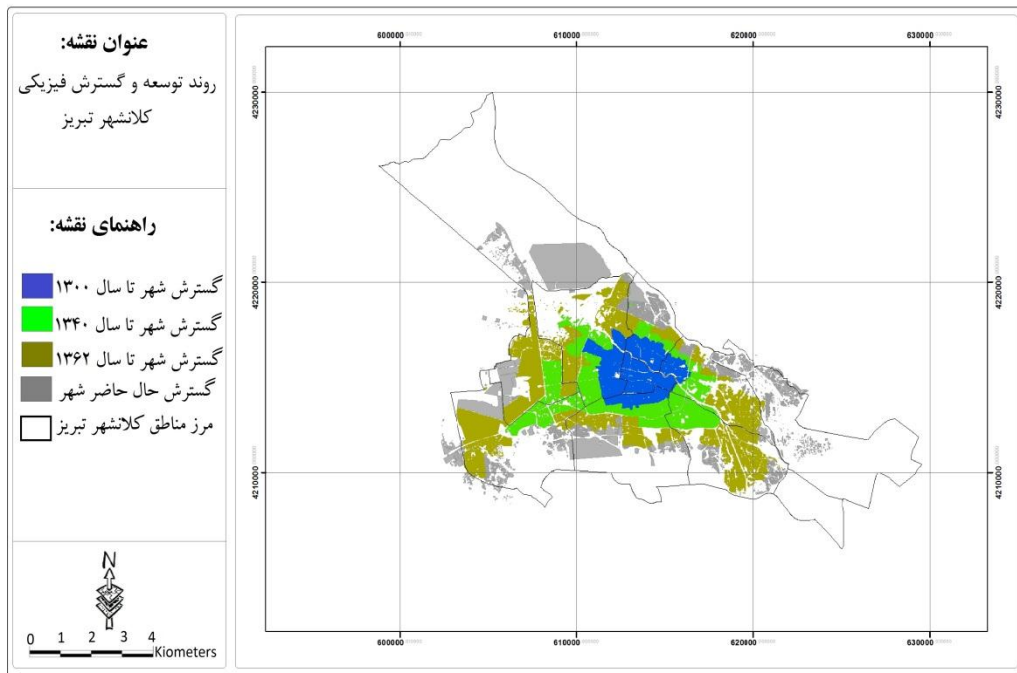

مساحت شهر از ۱۱۷۰ هکتار در سال ۱۳۳۵ به ۲۱۲۷ هکتار در سال ۱۳۴۵، ۴۵۸۰ هکتار در سال ۱۳۵۵، ۶۴۴۰ هکتار در سال ۱۳۶۵، ۱۰۵۰۰ هکتار در سال ۱۳۷۵، ۱۳۶۸۵ هکتار در سال ۱۳۸۵ و ۱۹۰۰۰ هکتار در سال ۱۳۹۰ رسید. به‌علاوه جمعیت تبریز در همین فاصله زمانی (۱۳۳۵-۱۳۹۰) قریب به ۵ برابر و توسعه فیزیکی شهر حدود ۱۵ برابر شده است. بخش درخور توجهی از این گسترش مربوط به دهه ۷۵-۱۳۶۵ است که بر اثر تحولات سیاسی-اجتماعی حاکم بر جامعه، ساختار کالبدی شهر رشد انفجاری پیدا کرده و بستر طبیعی شهر را به اشغال خود درآورده است.

جدول ۲. تحولات جمعیتی و وسعت کلان‌شهر تبریز طی دوره ۱۳۳۵-۱۳۹۰

سال	مساحت (هکتار)	جمعیت (نفر)	درصد رشد جمعیت	درصد رشد شهر
۱۳۳۵	۱۱۷۰	۲۸۹۹۹۶	-	-
۱۳۴۵	۲۱۲۷	۴۰۳۴۱۳	۳/۳	۱/۶
۱۳۵۵	۴۵۸۰	۵۹۷۹۷۶	۹/۳	۳/۴
۱۳۶۵	۶۴۴۰	۹۷۱۴۸۲	۸/۵	۷/۴
۱۳۷۵	۱۰۵۰۰	۱۱۹۱۰۴۳	۸/۱	۷/۳
۱۳۸۵	۱۳۶۸۵	۱۳۹۸۱۷۵۳	۷/۰	۷/۵
۱۳۹۰	۱۷۸۱۰	۱۵۱۴۶۹۴	۶/۱	۸/۵

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰ (محاسبات نگارندگان، ۱۳۹۵)

شکل ۳. گسترش فیزیکی کلان‌شهر تبریز (منبع: زیستا، ۱۳۸۳، بازترسیم به‌وسیله نگارندگان)

سازمان‌یابی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز

الف) قبل از اصلاحات ارضی (قبل از سال ۱۳۴۰)

قدمت سکونتگاه‌های غیررسمی در تبریز شاید بالغ بر نیم‌قرن باشد؛ اما این مسئله روزبه‌روز در حال گسترش است. نقش تبریز به‌عنوان ولیعهدنشین در دورانی از تاریخ ایران و ضرورت داشتن جواز ورود به شهر، در شکل‌گیری زود هنگام سکونتگاه‌های غیررسمی در تبریز مؤثر بوده است. به عبارت دیگر سکونتگاه‌های غیررسمی تبریز نه تنها ناشی از توسعه صنعتی تبریز نبود، بلکه از نظر قدمت به پیش از تاریخ صنعتی شدن تبریز برمی‌گردد. به همین دلیل محلات غیررسمی قدیمی مثل محله سیلاب قوشخانه در تبریز قابل شناسایی است. همچنین ارزان‌قیمت بودن زمین در حاشیه شهر و اسکان مهاجران در زمین‌های نامناسب از منظر طبیعی و توپوگرافی و نبود مهارت و تحصیلات کافی مهاجران، از دیگر عوامل شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی در این دوره محسوب می‌شود. از این رو می‌توان چنین استنباط کرد که چینه و سازمان‌یابی فضایی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز قبل از اصلاحات ارضی، منبعت از مؤلفه‌های اجتماعی و سیاسی و طبیعی است. جدول زیر نمونه آماری را درباره علل پیدایش و گسترش و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز قبل از سال ۱۳۴۰ نشان می‌دهد که بیشترین امتیاز مربوط به موقعیت سیاسی و اقتصادی تبریز و ارزان‌قیمت بودن زمین در شرایط نامساعد زمین با میانگین عددی ۳/۵۶ و ۳/۳۲ و میانگین رتبه‌ای ۳/۱۳ و ۲/۷۶ است.

جدول ۳. عوامل مؤثر در شکل‌گیری و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز قبل از ۱۳۴۰

متغیر	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین خطای استاندارد	آزمون رتبه‌ای فریدمن
ارزان‌قیمت بودن زمین در فضاهایی با شرایط طبیعی نامناسب زمین	۳/۳۲	۱/۴۸	۰/۱۴۱	۲/۷۶
نبود نظارت و کنترل کافی مدیریت شهری در اجرای استانداردهای مسکن به ویژه در حاشیه شهرها با شرایط توپوگرافی و طبیعی نامناسب	۲/۵۵	۱/۵۲	۰/۱۴۵	۱/۶۶
نداشتن مهارت، تحصیلات و سرمایه مالی مهاجران	۳/۱۲	۱/۴۹	۰/۱۴۲	۲/۴۵
موقعیت سیاسی و اقتصادی و صنعتی تبریز	۳/۵۶	۱/۴۲	۰/۱۳۵	۳/۱۳
آزمون خی دو	۱۶۳/۳۴۴			
درجه آزادی	۳			
سطح معناداری	۰/۰۰۰			

ب) بعد از اصلاحات ارضی (بعد از سال ۱۳۴۰)

پدیدهٔ اسکان غیررسمی معاصر در تبریز از دههٔ ۱۳۴۰ و هم‌زمان با آغاز اصلاحات ارضی قوت گرفت. با ایجاد و راه‌اندازی واحدهای بزرگ صنعتی، آهنگ خالی‌شدن مراکز روستایی در استان سرعت یافت و اسکان غیررسمی جنبهٔ عینی پیدا کرد. قبل از انقلاب سیر رشد جمعیت شهر، ناشی از جریانات سیاسی و اقتصادی کشور، از جمله اصلاحات ارضی، افزایش قیمت نفت و ایجاد صنایع مونتاژ و... است. بعد از انقلاب نیز تحولات اجتماعی و سیاسی همچنین موضوع جنگ تحمیلی و چندین عامل دیگر مثل تبدیل و خزش مناطق روستایی به کلان‌شهر تبریز و ادغام این روستاها در متن شهر، به‌عنوان مثال لاله و آخماقیه در جنوب غرب، موجب افزایش جمعیت و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی شده است. بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که بعد از اصلاحات ارضی عوامل اجتماعی و اقتصادی و سیاسی متعددی در سازمان‌یابی این سکونتگاه‌ها در کلان‌شهر تبریز نقش ایفا کرده‌اند. همچنین اسکان غیررسمی معاصر را می‌توان به دو دوره، یعنی ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۲ (اصلاحات ارضی، پیشی‌گرفتن جمعیت شهری از جمعیت روستایی و...) و ۱۳۶۲ تا عصر حاضر تقسیم کرد. از اصلاحات ارضی تا سال ۱۳۶۲، بیشتر عوامل کلان و ساختاری و پس از آن نیز عوامل کلان در کنار عوامل غیرساختاری، در شکل‌گیری و گسترش و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز دخیل بوده‌اند. بر اساس جدول ۴ مهم‌ترین عامل در سازمان‌یابی این پدیده در فضای شهری تبریز طی سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۲، ضعف ساختاری شهرنشینی در مواجهه با نظام برون‌زا و مدرنیزاسیون و در نتیجه بروز بی‌تعادل در نظام شهری و روستایی و سازوکار تبعیض‌آمیز و فقرزا بر پایهٔ توزیع غیرعادلانهٔ منابع قدرت و ثروت و درآمد، به ترتیب با میانگین عددی ۳/۹۹ و ۳/۶۷ و میانگین رتبه‌ای ۳/۱۳ و ۲/۵۰ است.

جدول ۴. عوامل مؤثر در شکل‌گیری و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۲

متغیر	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین خطای استاندارد	آزمون رتبه‌ای فریدمن
ارزان‌قیمت‌بودن زمین در فضاهایی با شرایط طبیعی نامناسب زمین	۳/۴۱	۱/۳۴	۰/۱۲۸	۱/۹۷
ضعف ساختاری شهرنشینی در مواجهه با نظام برون‌زا و مدرنیزاسیون و در نتیجه بروز بی‌تعادلی در نظام شهری و روستایی در سیر تکوینی شهرنشینی	۳/۹۹	۱/۰۹	۰/۱۰۴	۳/۱۳
سازوکار تبعیض‌آمیز و فقرزا بر پایهٔ توزیع غیرعادلانهٔ منابع قدرت و ثروت و درآمد	۳/۶۷	۱/۳۳	۰/۱۲۶	۲/۵۰
مهاجرت بی‌رویه به شهر	۳/۶۳	۱/۲۲	۰/۱۱۶	۲/۱۳
آزمون خی دو			۱۲۰/۰۴۳	
درجهٔ آزادی			۳	
سطح معناداری			۰/۰۰۰	

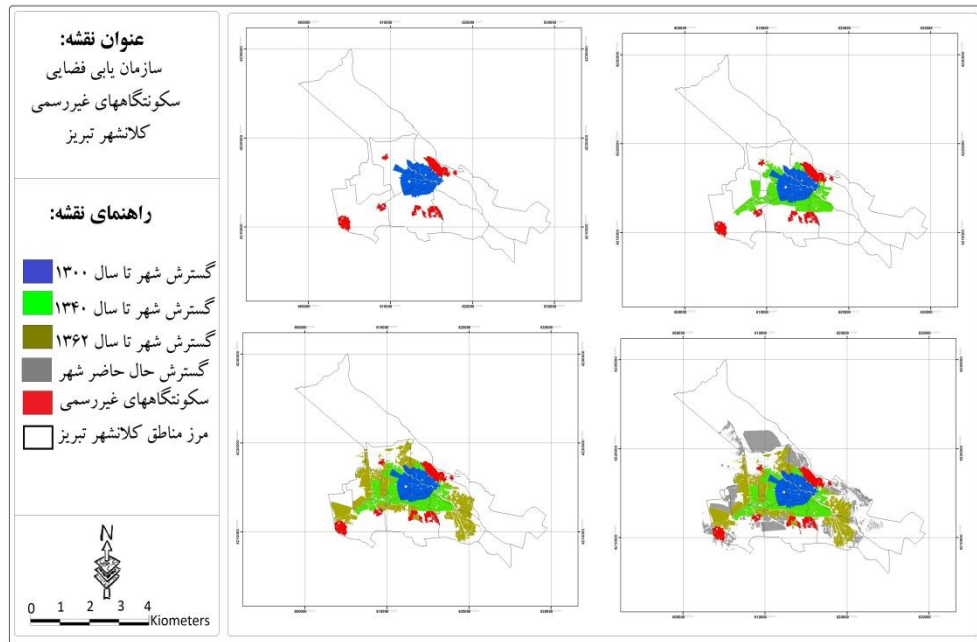
همچنین نتایج حاکی از آن است که بعد از سال ۱۳۶۲، دو عامل ضعف ساختاری شهرنشینی در مواجهه با نظام برون‌زا و مدرنیزاسیون و در نتیجه بروز بی‌تعادلی در نظام شهری و روستایی در سیر تکوینی شهرنشینی (عامل ساختاری)، فقدان نهادسازی برای تجهیز و تجمیع منابع اقشار کم‌درآمد و نداشتن حمایت و هدایت دولت دربارهٔ خانه‌سازی خودیار (عامل غیرساختاری) نقش تعیین‌کننده‌ای در گسترش و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز داشته‌اند.

جدول ۵. عوامل مؤثر در شکل‌گیری و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز، از ۱۳۶۲ تا عصر حاضر

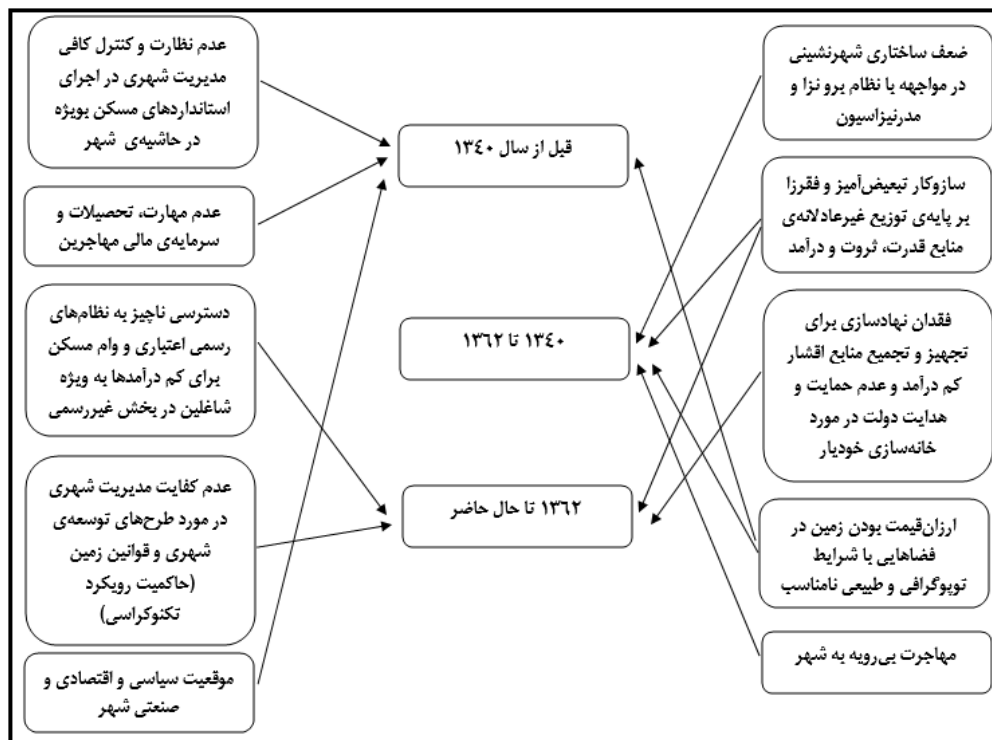
متغیر	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین خطای استاندارد	آزمون رتبه‌ای فریدمن
ضعف ساختاری شهرنشینی در مواجهه با نظام برون‌زا و مدرنیزاسیون و در نتیجه بروز بی‌تعادلی در نظام شهری و روستایی در سیر تکوینی شهرنشینی	۳/۹۶	۱/۱۲	۰/۱۰۶	۳/۰۷
فقدان نهادسازی برای تجهیز و تجمیع منابع اقشار کم‌درآمد و نبود حمایت و هدایت دولت دربارهٔ خانه‌سازی خودیار	۳/۷۸	۱/۲۳	۰/۱۱۷	۲/۷۱
بی‌کفایتی مدیریت شهری دربارهٔ طرح‌های توسعهٔ شهری و قوانین زمین (حاکمیت رویکرد تکنوکراسی)	۳/۵۵	۱/۲۸	۰/۱۲۲	۲/۲۶
دسترسی ناچیز به نظام‌های رسمی اعتباری و وام مسکن برای کم‌درآمدها به‌ویژه شاغلان در بخش غیررسمی	۳/۴۰	۱/۳۳	۰/۱۲۷	۱/۹۶
آزمون خی دو			۱۲۴/۳۰۰	
درجهٔ آزادی			۳	
سطح معناداری			۰/۰۰۰	

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵

شکل ۴ نحوهٔ شکل‌گیری و گسترش و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز را طی ادوار مختلف و شکل ۵ عوامل تأثیرگذار بر سازمان‌یابی این پدیده را نشان می‌دهد.

شکل ۴. سازمان‌یابی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز

شکل ۵. عوامل مؤثر بر سازمان‌یابی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز

همچنین جدول زیر نتایج مربوط به ضرایب رگرسیونی عوامل مؤثر در سازمان‌یابی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی تبریز را به طور کلی در ادوار مختلف نشان می‌دهد. ضریب بتای ۰/۷۶۷+ متغیر سازوکار تبعیض‌آمیز و فقرزا را بر پایه‌ی توزیع غیرعادلانه‌ی منابع قدرت، ثروت و درآمد نشان می‌دهد که تغییر یک انحراف استاندارد در این متغیر باعث

تغییر ۰/۷۶۷/ انحراف استاندارد در سازمان‌یابی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی تبریز می‌شود. از طرف دیگر متغیرهای فقدان نهادسازی برای تجهیز و تجمیع منابع اقشار کم‌درآمد و نبود حمایت و هدایت دولت درباره خانه‌سازی خودیار با ضریب بتای ۰/۷۱۶ و ارزان‌قیمت‌بودن زمین در فضاهایی با شرایط طبیعی نامناسب زمین با بتای ۰/۶۸۲ می‌توانند بیشترین تأثیر را در سازمان‌یابی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی بگذارند. مقادیر به‌دست‌آمده F که در سطح خطاهای کوچک‌تر از ۰/۰۱ معنی‌دار است، نشان می‌دهد متغیرهای مستقل از قدرت تبیین بسیاری برخوردارند و قادرند به‌خوبی میزان تغییرات واریانس سازمان‌یابی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی را توضیح دهند. به عبارتی مدل رگرسیونی تحقیق مناسب است.

جدول ۶. ضرایب تأثیر رگرسیونی سازمان‌یابی و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی

Model	F	Unstandardized Coefficients	Standardized Coefficients	Sig.
		B	Beta	
Constant		۱/۷۰۷		۰/۰۰۰
ضعف ساختاری شهرنشینی در مواجهه با نظام برون‌زا و مدرنیزاسیون و در نتیجه بروز بی‌تعدالی در نظام شهری و روستایی در سیر تکوینی شهرنشینی	۳۲۵/۳۴۸	۰/۴۶۸	۰/۵۸۲	۰/۰۰۰
سازوکار تبعیض‌آمیز و فقرزا بر پایه توزیع غیرعادلانه منابع قدرت و ثروت و درآمد	۳۲۸/۲۷۹	۰/۶۳۲	۰/۷۶۷	۰/۰۰۰
مهاجرت بی‌رویه به شهر	۴۰۷/۳۲۱	۰/۵۴۹	۰/۶۷۱	۰/۰۰۰
فقدان نهادسازی برای تجهیز و تجمیع منابع اقشار کم‌درآمد و نداشتن حمایت و هدایت دولت درباره خانه‌سازی خودیار	۳۴۹/۲۸۳	۰/۵۹۱	۰/۷۱۶	۰/۰۰۰
بی‌کفایتی مدیریت شهری درباره طرح‌های توسعه شهری و قوانین زمین (حاکمیت رویکرد تکنوکراسی)	۲۹۵/۴۷۲	۰/۵۳۳	۰/۶۵۴	۰/۰۰۰
دسترسی ناچیز به نظام‌های رسمی اعتباری و وام مسکن برای کم‌درآمدها به‌ویژه شاغلان در بخش غیررسمی	۴۰۶/۴۳۸	۰/۴۱۷	۰/۵۵۷	۰/۰۰۰
وجود باندهای قدرت نامشروع و سوداگران زمین باز به موازات اهمال و ناتوانی در نظارت و کنترل ساخت‌وسازها به‌ویژه در فضای بینابینی شهرها	۴۳۵/۲۷۶	۰/۳۰۴	۰/۴۳۱	۰/۰۰۰
ارزان‌قیمت‌بودن زمین در فضاهایی با شرایط طبیعی نامناسب زمین	۲۸۳/۵۴۷	۰/۵۵۷	۰/۶۸۲	۰/۰۰۰
نبود نظارت و کنترل کافی مدیریت شهری در اجرای استانداردهای مسکن به‌ویژه در حاشیه شهرها با شرایط توپوگرافی و طبیعی نامناسب	۳۷۴/۴۴۹	۰/۲۷۸	۰/۴۰۴	۰/۰۰۰
نداشتن مهارت و تحصیلات و سرمایه مالی مهاجران	۴۱۲/۲۲۹	۰/۳۵۳	۰/۴۸۵	۰/۰۰۰
موقعیت سیاسی و اقتصادی و صنعتی تبریز	۳۸۴/۳۳۱	۰/۴۹۲	۰/۵۱۹	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

نتیجه‌گیری

با توجه به موقعیت سیاسی کلان‌شهر تبریز و جذب مهاجران، شکل‌گیری و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی به قبل از اصلاحات ارضی برمی‌گردد. افزایش مهاجرت و رشد جمعیت کلان‌شهر تبریز به‌ویژه از سال ۱۳۴۵ موجب شد مهاجرانی که توانایی مالی و اقتصادی استقرار و سکونت در محدوده رسمی شهر و پرداخت هزینه مسکن و اقامت در محدوده قانونی شهر را نداشتند، برای تأمین سرپناه خود به حاشیه شهر و زمین‌های غیررسمی روی آوردند. از دلایل مهم دیگر پیدایش و گسترش اسکان غیررسمی در کلان‌شهر تبریز، بی‌تعادلی در نظام شهر و روستاهای اطراف، توزیع ناعادلانه منابع قدرت، ثروت و درآمد در داخل شهر، پیش‌بینی نکردن فضای مسکونی کافی و مناسب اقشار کم‌درآمد در طرح‌های کالبدی شهری و اعمال استانداردهای خارج از استطاعت ایشان، دسترسی ناچیز به نظام‌های رسمی اعتباری و وام مسکن برای کم‌درآمدها و ضعف مدیریت شهری (به‌ویژه در هدایت و نظارت و کنترل) به‌واسطه نگرش بخشی، از بالا به پایین و بدون بازخورد و نقش مردم در فرایند برنامه‌ریزی و تهیه طرح‌هاست. سازمان‌یابی این سکونتگاه‌ها نیز در کلان‌شهر تبریز نشان می‌دهد که پهنه‌های غیررسمی شمال شهر از سایر پهنه‌ها سابقه طولانی‌تری دارد. پهنه‌های جنوب و شمال غرب، بعد از سال ۱۳۵۰ ایجاد شده‌اند و در سال‌های اخیر گسترش پیدا کرده‌اند. پهنه‌های جنوب‌غربی نیز مربوط به توسعه شهر در دوره‌های اخیر و ادغام روستاهای اطراف در متن کلان‌شهر تبریز بوده‌اند و سابقه اندکی دارند. به طور کلی شکل‌گیری و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی در کلان‌شهر تبریز به سه دوره تقسیم می‌شود. قبل از دهه ۱۳۴۰، به‌خاطر موقعیت سیاسی تبریز و افزایش مهاجرت روستائیان به شهر و همچنین ارزان‌قیمت‌بودن زمین در حاشیه شهر و اسکان مهاجران در زمین‌های نامناسب از منظر طبیعی و توپوگرافی، سکونتگاه‌های غیررسمی (البته به‌صورت محدود) در حاشیه شهر سازمان‌یابی شده و گسترش یافته است که شامل محلاتی مانند سیلاب قوشخانه است. چینه و سازمان‌یابی فضایی سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر تبریز، قبل از اصلاحات ارضی منبعت از مؤلفه‌های اجتماعی و سیاسی و طبیعی است. بعد از دهه ۱۳۴۰، اصلاحات ارضی، صنعتی‌شدن روستاها و افزایش بی‌رویه مهاجرت به شهر تبریز و افزایش قیمت نفت موجب افزایش این پدیده در حاشیه شهر شد و سکونتگاه‌های غیررسمی در تقابل با متن شهر گسترش پیدا کرد. بعد از سال ۱۳۶۲، گسترش و سازمان‌یابی این پدیده در کلان‌شهر تبریز ناشی از افزایش جمعیت شهر به‌خاطر جنگ تحمیلی و مهاجرت از شهرها و روستاهای اطراف و همچنین دسترسی ناچیز به نظام‌های رسمی اعتباری و وام مسکن برای کم‌درآمدها به‌ویژه شاغلان در بخش غیررسمی و ادغام روستاهای اطراف در متن شهر (به‌خصوص در مناطق جنوب و جنوب غرب) است. همچنین در سال‌های اخیر توسعه برون‌زای کشور و بی‌توجهی به ویژگی‌های خاص محیط جغرافیایی ایران برای توسعه، بی‌کفایتی طرح‌های توسعه شهری و قوانین زمین شهری و نادیده‌گرفتن کیفیت زندگی در مناطق فقیرنشین و مسکن گروه‌های کم‌درآمد، از دلایل گسترش این سکونتگاه‌ها در کلان‌شهر تبریز است. گسترش و سازمان‌یابی که دیگر مختص مناطق حاشیه شهر نیست و در متن شهر سازمان‌یابی شده‌اند. بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که بعد از اصلاحات ارضی، عوامل اجتماعی و اقتصادی و سیاسی متعدد و همچنین عوامل کلان (ساختاری) و غیرساختاری، در سازمان‌یابی این سکونتگاه‌ها در کلان‌شهر تبریز نقش ایفا کرده‌اند. نتایج این تحقیق تأییدی از پژوهش‌های زندگی‌آبادی و مبارکی (۱۳۹۱) و قنبری و همکاران (۱۳۹۳) درباره نقش مهاجرت

و میروایس فضلی (۲۰۱۶) و ژانگ (۲۰۱۱) درباره نقش عوامل سیاسی و نابرابری‌های فضایی در بهره‌مندی از منابع و همچنین دیدگاه‌های وابستگی و ساختارگرایان، لیبرالی، رادیکالی و... در شکل‌گیری و سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی است. از طرفی به تأثیر عوامل غیرساختاری مانند طرح‌های شهری، قوانین زمین، شرایط نامساعد طبیعی زمین در سایر پژوهش‌ها اشاره نشده است که این تحقیق تأثیر آن‌ها را نیز بر سازمان‌یابی این پدیده تأیید می‌کند. با توجه به سازمان‌یابی سکونتگاه‌های غیررسمی در کلان‌شهر تبریز و ادغام این پدیده در متن شهر، راهکارهای زیر به‌منظور بهبود شرایط فعلی این سکونتگاه‌ها ارائه می‌گردد:

- با توجه به ساختار فضایی نامناسب محلات غیررسمی، تأمین زیرساخت‌های شهری در این محلات و همچنین تأمین حداقل امکانات مسکونی (سیستم فاضلاب، برق، آب و...) در حد امکانات موجود، به‌خصوص در پهنه‌های غیررسمی شمال تبریز در اولویت قرار گیرد.

- با توجه به محدودیت‌ها و امکانات موجود، سیاست طرح‌های آماده‌سازی زمین بازنگری شده و سکونتگاه‌هایی را که در شرایط طبیعی نامناسب ساخته شده‌اند (به‌خصوص در قسمت‌های شمالی شهر که روی خط گسل قرار دارند) به نقاط دیگر انتقال دهند.

- ایجاد تعاونی‌های مسکن و تقویت آن‌ها در نظارت بر ساخت‌وساز واحدهای مسکونی متناسب با اقشار کم‌درآمد و همچنین ایجاد نظارت‌های قانونی بر شکل‌گیری استانداردهای مسکن در این سکونتگاه‌ها؛

- با توجه به اختصاص یک‌سوم از جمعیت شهر به این سکونتگاه‌ها و موفق نبودن طرح‌هایی مثل شهرهای جدید و مسکن مهر در کلان‌شهر تبریز، پیشنهاد می‌شود با رویکرد توانمندسازی و تأمین خدمات سکونت، به ارتقای این سکونتگاه‌ها پرداخت.

منابع

- ابراهیمی، امیرهوشنگ (۱۳۸۰)، «بازشناسی بیمه کاری با نگاهی به ایران»، *مجله رهیافت*، شماره ۲۰، ص ۱۶۰-۱۵۵.
- احمدی پور، زهرا (۱۳۷۴)، «حاشیه‌نشینی در بخش مرکزی کرج»، *مجله رشد آموزش جغرافیا*، شماره ۳۸، ص ۳۳-۴۰.
- ایراندوست، کیومرث؛ صرافی، مظفر (۱۳۸۶)، «یأس و امید در سکونتگاه‌های غیررسمی، نمونه موردی شهر کرمانشاه»، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال هفتم، شماره ۲۶، ص ۲۲۱-۲۰۱.
- پیران، پرویز (۱۳۸۲)، *اجتماعات اسکان غیررسمی در ایران، از دنیای زنده زندگی روزمره تا تحلیل نظری*، کارگاه تخصص اسکان غیررسمی در ایران، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- زاهد زاهدانی، سید سعید (۱۳۸۰)، *حاشیه‌نشینی*، چاپ سوم، شیراز.
- زنگی‌آبادی، علی؛ مبارکی، امید (۱۳۹۱)، «بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی شهر تبریز و پیامدهای آن مطالعه موردی محلات احمدآباد، کوی بهشتی، خلیل‌آباد»، *مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی*، سال بیست‌وسوم، شماره ۴۵، ص ۸۰-۶۷.
- زیاری، کرامت‌الله؛ مهدنژاد، حافظ؛ پرهیز، فریاد (۱۳۸۸)، *مبانی و تکنیک‌های برنامه‌ریزی شهری*، انتشارات دانشگاه بین‌المللی چابهار.
- شکویی، حسین (۱۳۹۲)، *دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری*، تهران: سمت.
- شیخی، محمد (۱۳۸۲)، «سکونتگاه‌های خودرو، گذار از حاشیه‌نشینی به الگوی از سکونتگاه‌های پیرامون کلان‌شهرهای ایران»، *مجموعه مقالات حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی*، جلد دوم، تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی.
- صابری، عطیه سادات (۱۳۸۹)، *اسکان غیررسمی و حاشیه‌نشینی*، تهران: انتشارات روزآمد.
- صرافی، مظفر (۱۳۸۷)، *تحلیل عوامل مؤثر بر اسکان غیررسمی در ایران*، شیراز: انتشارات معاونت شهرسازی و معماری شهرداری، صفحه ۵.
- قرخلو، مهدی؛ عبدی ینگگی کند؛ ناصح، زنگنه شهرکی، سعید (۱۳۸۸)، «تحلیل سطح پایداری شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی (مورد: شهر سندنجان)»، *فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی انسانی*، سال چهل‌ویکم، شماره ۶۹، ص ۱۶-۱.
- قنبری، حکیمه؛ کاظمی راد، شمس‌اله؛ هادیانی، زهره؛ موسوی، میرنجف (۱۳۹۳)، «تحلیلی بر علل شکل‌گیری اسکان غیررسمی با استفاده از مدل تحلیل مسیر (مطالعه موردی: محله شادقلی خان شهر قم)»، *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، سال بیست‌ونهم، شماره ۱۱۴، ص ۷۳-۸۸.
- محمدی، یاسر؛ رحیمیان، مهدی؛ موحد محمدی، حمید؛ طرفی، عبدالحسن (۱۳۸۷)، «بررسی چالش‌های حاشیه‌نشینی در شهرستان کوه‌دشت، استان لرستان»، *پژوهش‌های جغرافیایی انسانی*، شماره ۶۶، ص ۹۸-۸۵.
- معبودی، محمدتقی؛ حکیمی، هادی (۱۳۹۵)، «تحلیلی بر رشد فضایی سکونتگاه‌های غیررسمی و پیش‌بینی روند آن در ایران (نمونه موردی: سکونتگاه‌های غیررسمی شهر خوی)»، *مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری*، سال سوم، شماره ۴، ص ۸۴-۶۷.
- نیکنام، جواد؛ موسوی، سیدعارف (۱۳۸۵)، *بررسی مسائل و مشکلات سکونتگاه‌های غیررسمی*، تهران: سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور (نسخه دوم).
- وحدتی اصل، ابوالقاسم (۱۳۸۱)، *اسکان غیررسمی*، هفت شهر، *فصلنامه عمران و بهسازی شهری*، سال سوم، شماره ۸، ص ۹-۲.

- Arimah, Benche (2010), the face of urban poverty, Explaining the Prevalence of Slums in Developing Countries, united nation university.
- Fekade, W (2000), Difficits of formal urban land management and informal responses under rapid urban growth. *An international perspective habitat international*, 24(2), 127-150.
- Güzey, Ö. (2016). The last round in restructuring the city: Urban regeneration becomes a state policy of disaster prevention in Turkey. *Cities*, 50, 40–53. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cities.2015.08.010>.
- Mirwais, F (2016), Factors behind the Growth of Informal Settlements in Kabul, 6thACAUI 2016 conference papers, DOI: 10.13164/ACAUI.FA2016.9.
- Nijman, Jan (2008), Against the odds: Slum rehabilitation in neoliberal Mumbai. www.elsevier.com/locate/cities, Volume 25, Issue 2, 73-85.
- Njoh, A. J. (2015). An OLS analysis of the impact of colonialism on inter-country differentials in slum incidence in Africa. *Cities*, 44, 104–111. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cities.2015.01.004>.
- Ozener, Bariş and Bernhard Fink (2010), Facial Symmetry in Young Girls and Boys from a Slum and a Control Area of Ankara, Turkey, *Journal Evolution and Human Behavior* 31, www.elsevier.com, pp. 436-441.
- Rapoport, A. (2003). *Cultura, Arquitectura Y Diseño*. Barcelona: Univ. Politèc. de Catalunya. 28.
- Semba, Richard, SaskiadePee, Klaus Kraemer, KaiSun, Andrew Thorne Lymanb, Regina Moench-Pfanner, MayangSari, Nasima Akhter and Martin W.Bloem (2009), “*Journal of Int.J.Hyg. Environ, Health*”, www.elsevier.de/ijheh, 212 pp.387-397.
- Todes, A. (2012). Urban growth and strategic spatial planning in Johannesburg, South Africa. *Cities*, 29, 158–165. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cities.2011.08.004>.
- Zebardast, Esfandiar (2006), Marginalization of the Urban Poor and the Expansion on the Spontaneous Settlements on Tehran Metropolitan Fringe, *Cities*, 23(6), PP.439-454.
- Zhang, L (2011), The political economy of informal settlements in post-socialist China: The case of chengzhongcun (s), [journal homepage: www.elsevier.com/locate/geoforum](http://www.elsevier.com/locate/geoforum). pp 1-11.